

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN DİN ANLAYIŞI

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ*

Hilmi Ziya Ülken (1901-1974), 1949'da kurulmuş olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kurucu heyeti içinde yer almış bir hocamızdır. O zaman Ankara Üniversitesinin Rektörü olan Prof. Dr. Hikmet Birand (1904-1972), 1949 yılının son aylarında, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine giderek Prof. Hilmi Ziya Bey ve Ord. Prof. Mukrimin Halil Yinanç (1898-1961) ile görüşür. Bu iki hocanın, kurulacak olan İlahiyat Fakültesinin kurucu heyetine katılmak üzere Ankara'ya gelmelerini ister. Daveti kabul eden Ülken şöyle yazıyor: "Rektör Hikmet Birand, Ankara Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesinden Prof. Şinasi Altındağ'ı, Ankara Hukuk Fakültesinden Prof. Esat Arsebük'ü de kurucu komiteye almıştı. Rektörlük binasında bir haftaya yakın toplantılar yapılarak, yeni fakülteye alınabilecek adayları tetkik ettik. (...) Bu suretle ilk fakülte profesörler kurulu dört kişiden ibaret olarak kuruldu. (...) Yeni fakülteyi ilmi bir zihniyetle kuvvetlendirmek için Antik Felsefe Tarihi, Modern Felsefe Tarihi, Sistematik Felsefe (bilgi teorisi, ahlâk), Mantık, Sosyoloji derslerinin de programda esaslı yer almasına dikkat ettik."¹

Görüldüğü gibi kuruluşundan itibaren fakültemizin gelişmesinde severek ve isteyerek görev alan Ülken, İlahiyat Fakültesinin ilmi zihniyette kuvvetli olabilmesi için felsefe dersleri üzerinde önemle durmuştur. 1955 yılında resmen atandığı fakültemizden, 1973 yılı Temmuz ayında emekli oldu. A. Ü. İlahiyat Fakültesindeki son öğrencileri de, 1974 mezunu olarak, bizler olduk. Ülken, üçüncü sınıfta Sistematik Felsefe Dersimize geldi. Ders kitabı olarak da **Genel Felsefe Dersleri** isimli eserini takip ettik. 28. III. 1973 tarihinde takip ettiğim bir dersinde, felsefenin, biz İlahiyat öğrencileri açısından önemini şöyle belirtti: "Dinle beraber olan felsefeyi kullanırsınız, dinle ilgili olmayan felsefe bazen işinize yarar. Dinsiz felsefeye de cevap verirsiniz. Albert Einstein (1879-1955)'in fiziği dine gider. Isaac Newton (1642-1727) da zaman, mekan mefhumunu dine dayanır."

Marxistler karşınıza çıktığı zaman bunlara cevap vermek için felsefe bilmek mecburiyetindediniz. Düşmana, düşmanın silahıyla silahlanarak karşı çıkılır. Bu nedenle felsefeyi öğrenip onlara orada hücum etmek lazımdır."

* Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken, Prof. Dr. Hikmet Birand, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XIX, Ankara 1973, s. 219-220.

Hocamızın ısrarla üzerinde durup okuttuğu sistematik felsefe dersi, bugün ne yazık ki A.Ü. İlahiyat Fakültesinde artık yer almıyor. Temennimiz, ilâhiyat fakültelerinde Felsefeye Giriş dersi ile Sistematik Felsefe dersinin zorunlu dersler olarak, en kısa zamanda tedrisata girmesidir.

Hilmi Ziya Ülken'in din anlayışını, bu araştırmada kendi eserlerinden, mümkün olduğunca yorumsuz ve eleştirisiz nakletmeye çalışacağız. Bu nedenle çalışmamız, Ülken'in kendi eserlerinden alınmış bir derleme görünümü arz edecektir. Çünkü, Ülken'in din anlayışını, bizzat Ülken'e söyletmenin en doğru yol olduğu kanaatindeyim. Din söz konusu olduğu zaman iman, amel, itikat ve değer zaten tabii olarak işin içine kendiliğinden girer. Çalışmamızın sınırları da bu kavramların özet muhtevalarıyla çizilecektir.

Herhangi bir dine giriş her şeyden önce imanı gerektirdiği için, ilkin Hilmi Ziya Ülken'nin iman anlayışını belirtmek uygun olacaktır. Düşünürümüz dinî inancı diğer inançlardan ayırıyor. Hilmi Ziya Ülken'e göre birçok insan kendine yapılan basit telkinlere ve kendi vehimlerine inanabilir. Bu şekildeki insanlar vehimlerinden uyanınca da yanlış inanış içinde olduklarını anlar. Dinî inanç bu durumdan farklıdır. İman kalbin hür bir fiilidir, kulun Allah'a isteyerek bağlanmasıdır. "Din, hattâ en iptidai şeklinde dahi, bir duygu veya zihin aldanışı (illusion) değildir. (...) Telkin inancı, telkin ortadan kalkınca kaybolur. (...) Dinî inanış duyular ve zihni aşan (yani onların tamamen kudretsiz oldukları) bir sahaya aittir. Onun ömrü insanlık kadar eskidir."²

Düşünürümüze göre dinî inanç üç dereceye ayrılır:

1- Kömürçünün inancı: Araştırmaz, muhakemesiz kabul edilmiş inanış biçimidir. Bunun taklit veya sağduyu sezgisiyle elde edildiği söylenebilir. Bu şekildeki inanış hiçbir eleştiriye tahammül etmez; fikrî temelden yoksun olmasına rağmen kendine özgü sarsılmaz bir esasa sahiptir.

2- Dogmatik aklın inancı: Bu inanış biçimi, sağlamlığını aklın delillerinden almaya çalışır; akıl ilkelerinin gerçeği ifadesindeki geçerlilikle orantılıdır. Akıl deliller sarsıldıkça o da sarsılır.

3- Tenkitçi aklın inancı: Bu inanış biçimine, tenkitçi aklın, çürük temelleri yıkmasıyla ulaşılır. Bu aklın yaptığı ince eleştirmeler en verimli inanış yolunu ortaya koyar.³ Hocamıza göre bu inanç biçimi, tahlil, tenkit ve şüphe yollarından geçen bir zihnin, bilgi ve değerlere temel bulma ihtiyacı olduğu için diğer inanış biçimlerinin tümüne üstün tutulur.⁴

Ülken'e göre "bedensel güçlerimizi zekamızla işletir, doğa malzemesini zekamızla yoğurarak eşya ve teknik haline koyarız. Zekamız duyuların kavrayamadığı bir sınıra çarptığı, geçmiş ve geleceğin aşılabilen sınırları ile karşılaştığı zaman inanışa dayanır.

² Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ankara 1958, s. 229-230.

³ A.g.e., s. 230.

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt I, Ankara 1963, s. 54.

Duyuların ötesine inanış kuvvetiyle itilir, geçmişe inanışla bağlanır. Geleceğin karanlığını, inanışla aydınlığa çıkarmaya çalışır. Zekaya bu hamleleri yapma gücünü veren inanış olmasa, o dapdaracak bir yerde bocalar kalırdı.”⁵

“İman, daima insan ruhunun (esprit) temelidir. (...) İnanmak manevî hayatımızın esasıdır.”⁶ diyen Ülken’e göre, “inanmak, varlığın birliğine ulaşmaktır. Ruh parçalanmaktan kurtarıp zaruretler yolundan hürriyete kavuşmaktır. İnanmak yetkinliğe doğru yol almaktır; hakikati görmek ve dünyaya hakim olmaktır”.⁷ “İman kuvveti yaratıcı kuvvettir. Bilgi alanındaki insanlığın büyük başarıları onun eseridir. Sanat, ahlâk ve din alanında değerlerin yaratıcılığı onun sayesinde.”⁸ (...) İman kuvveti, verimliliği muhafaza edebilmesi için hoşgörülülikle beraber yürümelidir. İman kuvveti insana, cemiyete ve tabiata üç istikametteki hakimiyetimizi temin ettiği halde hoşgörülüğün kaybolması bu hakimiyeti sarsar (...) İman kuvveti, kökü sübjektif temayüllerimizde olan “inanma ihtiyacı”ndan gelmez; bizi inanmaya mecbur eden Aşkın Varlık’tan gelir.”⁹

Ülken’e göre felsefe diliyle ifade edilen Aşkın Varlık, bilme ve düşünme güçlerini aşar. Onunla ancak iman yoluyla ilişki kurulabilir. Aşkın Varlık’a, inanmadan başka bir yolla ulaşılamaz. “Gazâli’nin ‘kalp gözü’, Pascal’ın ‘kalp mantığı’ ve ‘ince görüşü’, Bergson’un ‘sezgi’ dediği güçler inanmanın şeffaflaştırdığı, kesinleştirdiği yeni görüş yollarıdır.¹⁰ (...) İçinde bulunduğumuz fenomenler âlemini aşan, onu kuşatan Varlık sayesinde ki biz tecrübelerimizin dünyasını temellendiririz. Bu Varlık’la ilgimize artık bilgi diyemeyiz. Çünkü O’nu ne süje, ne de obje olarak kavırıyoruz. O’nunla ilgimize düşünce de diyemeyiz; (...) Transandant Varlığı, içinde bulunduğumuz fenomenler âlemini temel olarak alabilmek için O’nunla temas edecek tek yolumuz vardır, o da inanmaktır. İnanma Transandant ile olan biricik münasebet şeklidir.”¹¹

Düşünürümüz, bilmenin, düşünmenin ve inanmanın aralarındaki farkları ortaya koyarken şu görüşlere yer veriyor: “Ortega y Gasset’in deyişiyle ‘bizim bir düşüncemiz var’ dediğimiz halde, ‘biz şu inançtayız’ deriz. Gabriel Marcel’in deyişiyle de düşünceyi, sahip olmak (avoir), inanmayı da varolmak (être) fiilleriyle ifade ederiz. Fikirler bilgiyle elde ettiğimiz şeyler olduğu halde, inançlar bizim temelimizi teşkil ederler ve onların içinde bulunuruz.”¹²

Ülken’e göre düşünmekle bir olgu tespit edilir. Bu tespit de olan şeyi ve olması mümkün şeyleri içine alır. Düşünme bilgi verilerini aşabildiği halde bir halin tespitinden ileri gidemez. “Bir şeyin olacağı düşünülmesi, geleceğin geçmiş haline getirilmesi

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *İnsani Vatandaşlık*, İst. 1998, s. 314.

⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Humanisme des cultures*, Ank. 1967, s. 49.

⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlâkı*, Ank. 1971, s. 61.

⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ankara 1958, s. 276.

⁹ A.g.e., s.277.

¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt I, Ank. 1963, s.53.

¹¹ A.g.e., s.54.

¹² Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, Ank. Tarihsiz, s. 419.

demektir. Halbuki inanıyorum hükmü ile biz bir hareketi, bir kararı, bir eylemi ifade etmekteyiz. İnanıyorum hükmü, düşündüğüm bütün konulara uygulanabilir. Fakat o zaman onlar yalnız tespit edilmiş şeyler olmaktan çıkarlar, tesirlik ve etkinlik kazanırlar; bunun için de değer alırlar. İnanadığım şeyler eğer veriler ise, onlar artık basit izlenim olmaktan çıkarlar; düzenleyici, yaratıcı, icra edici bir rol alırlar. Geçmişe ait iseler ölü hayaller olmaktan çıkarlar. Hayatımın devamı ve geçmişe doğru uzanmış bir kısmı haline gelirler. Bugünü meydana getiren tesirli kuvvetler olurlar; milliyeti yaratan tarih olurlar. Geleceğe ait iseler düşüncede olduğu gibi geçmişe nakledilecek yerde bizimle aralarında aktif bir bağlantı, sanki geleceğe doğru uzantılarımız olan manevî varlıklar haline gelirler.”¹³

Hilmi Ziya Ülken düşünmeyle inanmayı şöyle mukayese ediyor:

“1- Düşünüyorum, lahzalık ve süreksiz fiiller serisi olduğu halde, inanıyorum sürekli ve devamlı olarak hazır bir hali ifade eder.

2- Düşünüyorum içkin olduğu halde (çünkü şuurla sınırlıdır), inanıyorum aşkındır. Çünkü şuurun ötesini diler.

3- Düşünüyorum zihni olduğu halde, inanıyorum aynı zamanda duygusal ve irâdidir.

4- Düşünüyorum başkasından ayrı kaldığı halde, inanıyorum başkasındadır. Vakaa düşünüyorum’da da bir şeyi düşünmekteyim, fakat bu bir şey bilgi verisidir. Halbuki inanıyorum’da inandığım aşkın obje, bilgi niteliği gibi verilmiş olmayıp bulunmayan, beklenen bir şeye; bundan dolayı Aşkın Varlığa, ideale aittir.

5- İnanıyorum, gerçekle mümkünün birliğine dayandığı için, sonsuza doğru bir hamledir. Halbuki Cogitodan hareket eden bir filozof sonsuzu aktüel olarak önceden koymadığı için, ancak virtüel sonsuzdan akıl yürütme yoluyla çıkartmaya çalışır.”¹⁴

İskoçya mektebi filozoflarından Dugald Stewart ve Sir William Hamilton (1788 – 1856)’un bilgi ve imanın sınırlarını ayırdığını belirten düşünürümüz şu ifadeleri kullanıyor: “İman, bilginin ulaşamadığı mutlak sahasına çevrilir ve din bilgi üzerine değil, yalnız iman üzerine dayanır. Bu imancı (fidéist) felsefenin basitliği ve kolaylığından dolayı taraftarı çoktu. O da Kant gibi din felsefesinde, ağırlık merkezi olarak süjeyi alıyor, dogmatik felsefenin Mutlak’a dair bütün ispat şekillerinden vazgeçiyordu. Düşünmek tahdit etmektir. Zihin bütün hükümlerinde sınırlar koymaktadır. Halbuki Mutlak, mahiyeti icabı hudutsuz olan şeydir. Bundan dolayı da düşünülemez. Fakat ona nüfuz eden başka bir mekanizma vardır: İman. Bu hudutsuz, sonsuz ve mutlak olan şeyi düşünemeyiz, ama ona inanabiliriz. İnsan düşünce melekesine cevap vermek üzere ilimleri, iman melekesine cevap olarak da dini meydana getirmiştir. Bundan dolayı ilim ve dinin sınırları kesin olarak ayrı kalacaktır. Aynı insanda hiçbir çelişme doğurmaksızın her ikisi yer

¹³ A.g.e., s. 420.

¹⁴ A.g.e., aynı yer.

alabilir. İnsan düşünen, hüküm veren varlık olarak ilim adamı; fakat inanan ve Mutlak'ı kabul eden varlık olarak da din adamıdır.¹⁵ (.....)

Dinî hakikat, akıl ve şuuru kuşatan Aşkın Varlığa, insanı ve âlemi ihtiva eden ve akılla kavranması mümkün olmayan varlığa ait hakikattir. Bundan dolayı dinin hakikatine bilgi hakikati değil, ancak iman hakikati diyebiliriz. Herhangi bir bilgi fiili ile dinî hakikate, Mutlak'a ulaşmak için yapılan bütün gayretler başarısız kalmaya mahkumdur. Bilgi, ister istemez izâfide, sınırlı ve sonluda kalacak, Mutlak ve Aşkın Varlığa çarpacak ve kırılacaktır. Fakat bununla beraber bilgi, hiçbir zaman aşkın varlığa çevrilmekten vazgeçmeyecektir. Çünkü kendi kendini kabul edişi ancak Sonsuzla, Sınırsızla, Mutlak'la çevrildiğini kabul etmesinden ileri gelir. Mutlak'ın ve sonsuzun inkarı bizzat "izafî" nin ve sonlunun da inkârı demektir. Mutlakla bütün alâkalarını kesen bir felsefe kendi temelini yıkmış ve intihar etmiş olan "mutlak şüphecilik"ten başka bir şey değildir."¹⁶

Ülken'e göre imana susamayan kimse inanmaz. İnanan bir insan asla boş duramaz, yoktan kendine iş bulur, can sıkıntısına düşmez, boşluktan şikayet etmez. İnanan kimse kendine bir rehber bulur, bir fikrin takipçisi olur. "İman insanın kendi kendisini yenmesini, kendisini aşmasını temin eder. Bu da onun hürlüğüne kazanmasından ibarettir ki, bütün tarih bu hürriyet mücadelesinin sahnesidir. İnsan, kendinden iman kuvveti kaldırıncı bu cidal kuvvetini de kaybeder. O inkar ettiği için değil, kabul ettiği için büyüktür. Nietzsche ve Scheler insanın kuvvetini hayır demesinde görüyordu. Biz burada üstün değerleri ve onların büyük sorumluluğunu kabul etmek en ağır ve en güç şey olduğu için insanın asıl vasfını evet demesinde görüyoruz."¹⁷

Hiç inanamamış olanlar, bir fikre köle olup körü körüne sürüklenenler gibi hasta insanlardır. Bu şekildeki insanlar daima şüphe içinde kıvranırlar; ruhlarındaki ıstırabı ise insanlara saldıracak örtmeye çalışırlar.¹⁸ İnsan bir kez inancını kaybederse, herhangi bir şeyi bulmadan, bir şeye ulaşmadan, durmadan âlemlerden âlemlere geçerse, artık onun için "evrensel hakikatler"den, kutup yıldızı gibi yön veren sabit "hedef"lerden, sarsılmaz ve yıkılmaz "değerler" aleminden söz etmek imkansızdır."¹⁹

Görüldüğü gibi gerçek bir iman ancak insanı, hakiki bir dine götürür. Din problemi belli bir duygu veya hayal verisinden hareket etmez. Zira dinin konusu tüm verileri aşan Varlık'tır. Bu nedenle din problemi, bir bilgi problemi olarak ortaya konulamaz. "Bilginin yetmezliği, parçalı ve sonlu bilgileri bütünleştirme zarureti tecrübemizin her cephesinde bize bir aşkınlık problemini zorlar. Böylece verileri bilmek ve verilerin imkanları üzerinde düşünmek yetmez. Bu imkanları da aşan, düşünülemeyen veya bilinmeyen bir sahanın onu çevirdiğini hissetmek, bize yeni bir ufuk verir ki bu da inanmadır. Aşkınlı-

¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ankara 1958, s. 244.

¹⁶ A.g.e., s. 258-259.

¹⁷ A.g.e., s. 276.

¹⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı*, Ank. 1971, s. 59-60.

¹⁹ Hilmi Ziya Ülken, *İnsanî Vatandaşlık*, İst. 1998, s. 108.

ğın mutlak olarak konulması bundan dolayı bilme sahasını olduğu kadar düşünme sahasını da aşan bir inanma sahası meydana getirmektedir.²⁰

Dinin, en iptidai şeklinde bile, bir duyu ya da zihin aldanışı olmadığını söyleyen düşünürümüze göre "din, duyular ve düşünceyle kavranamayan Aşkın bir Varlığa inanıştır. Bu tanımıyla din, duyuları ve düşünceyi reddetmez, yalnızca yetmez bulur. (...) Din ilim düşmanı değil, sınırları olan ilmin tamamlayıcısıdır. İlim sonlu varlığa yönelir ve sonlu varlığa ait bilgimiz dinin inanç alanına, sonsuz varlığa bizi hazırlar. Din, sonsuz varlığı tecrübe üstünde bir inanç konusu olarak kabul eder. (...) İlim sonsuza yönelen araştırmasını tecrübe ve düşünce kurallarıyla yapar; yeni tecrübeler eskilerini reddettiği zaman onları hemen bırakır; düşünce yolu kendi kurallarına uygun değilse, onları düzelterek işine devam eder. İlim, tecrübe ve düşünce ötesine ait varlığın hiçbir ilkesini bu alana karıştıramaz. Din ise, bu tecrübe ve düşünce alanının ötesinden, aklın kavrayamadığı Mutlak ve Sonsuz Varlıktan hareket eder. Oradaki hakikat tecrübeyle değişmez. Orada akıl yürütme gücü durur; iman gücü söze başlar"²¹

Burada, esas mesele insanın anlaşılmasıdır. O da nasıl olacaktır? İnsandan üstün bir varlığın kabulü ile mi? Evet. Düşünürümüze göre insandan üstün bir varlık olmazsa, insanın anlaşılması imkansız olur. "İnsanın gerçekleşmesi ancak Aşkın Varlıkla mümkündür. (...) Düşüncemizden Allah'ı kaldırırsak, insanın şuuru, hürlüğü ve sorumluluğu manasız kalır; iradesi, zekâsı kör tabiat kuvvetine indirilir. Fakat tabiatın kör kuvveti şuuru doğurmaz. Aşkın varlığın tabiata müdahalesi ise tabiat üstünde bir varlık olan insanı meydana getirir. Üstünün aşağıya tesiri, Allah'tan insana ve âleme doğru açılış, âlemin anlaşılmasını mümkün kılar. İnsan Aşkın Varlığa karşı sorumlu olduğu içindir ki kendi kendine ve başkasına karşı sorumludur. İnsanın kuvveti Aşkın Varlık'a bağlanışından gelir. Aşkın Varlık'ı kaldırıncı cyniklerin zavallı köpeğinden farksız kalır."²²

En aşağı varlık tabakası olan madde âleminde en rahat ve kolay işleyen zeka formları, canlı varlıklar söz konusu olunca birçok güçlüklerle karşılaşır. Bitki tabakasından insan âlemine geçtikçe de bu güçlükler çoğalır. Dereceli olarak aklın nüfuz edemediği sahalara ortaya çıkar. "İnsandan objektif ruha ve üstün değerlere geçince nüfuz edilemez saha daha da büyür. Aklın en az işlediği saha, bu derece derece yükselişte, din sahasıdır. Bundan dolayı dogmatik metafiziğin yıkılışından beri irrasyonelle ilâhiyat doğmaya başlamıştır. (...) Allah fikri Gusdorf'un dediği gibi *sistemlerin sistemi* değildir. Tam tersine, sistemlerin başarısızlığından veya artık işlemediği ve hüküm sürmediği bir sahanın varlığından doğan bilgi dışındaki bir hakikat sahasıdır. Jaspers'in dediği gibi orada artık bilginin hakikatinden değil, imanın hakikatinden söz edebiliriz. Allah fikri, varlığımızın limiti, âlemin sonluluğu ve yetmezliğinin limiti, Jaspers'in ifadesiyle bütün tecrübeleri-

²⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ank. 1958, s. 229.

²¹ Hilmi Ziya Ülken, *50. YIL*, Ank. 1973, s. 68-69.

²² Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ankara 1958, s. 275.

mizin ulaştığı limit vaziyetde meydana çıkar. Tabiat kendi başına varolamaz. (...) Gusdorf'un tabiri ile 'insan Allah'tan bahsetmeye kabiliyetsizdir, fakat mütemadiyen O'ndan bahsetmeye mecburdur. Kendi perspektivlerini düzenlemek için O'na baş vurmağa mecburdur.' Allah yoksa, ahlâkın ve cemiyetin mânâsı yoktur. Hepsî kör bir tesadüften ibaret olarak kahr. (...) Bizzat estetik düzen, ahlâkî düzen, insanî ideale inanmak, içtimaî düzenin (şu veya bu şekilde) devam etmesi Allah'a, yani Aşkın ve Kuşatıcı Varlık'a inanmakla mümkündür. (...) Ya Allah'lı ve düzenli bir âlem vardır, yahut Allah'sız kör bir tesadüfler dünyası vardır. Eğer ikincisi doğru ise bütün insanî ilimler temelsizdir. Tabiat, insan ve Allah birbirine zarurî olarak bağlıdır."²³

Hilmi Ziya Ülken'e göre tek Allah kabul eden dinler arasında en mükemmeli İslâmiyettir. Yahudilik tek Tanrı'cı olmasına rağmen bir millete mahsus dindir. Hıristiyanlık evrensel olmasına rağmen çokta bir Tanrıçılık (hénothéisme) savunmaktadır. İslâm dini, birçok doktrini, hakim bir fikir etrafında toplama karakterine sahiptir. "Dinin daha başlangıçta imanla ameli birleştirmesi ve şeriat halini alması ona tamamıyla siyasî bir mahiyet vermiştir. Bu yüzden İslâm dinin hükümleri Hıristiyanlık gibi sırf metafizik ve ahlâkî hükümlerden ibaret kalmamış, geniş miyasta içtimaî hükümler halini almıştır.

Bütün semavî dinler gibi İslamiyetin temelini de Vahy teşkil etmektedir. (...) Vahye dayanan dinlerde bütün hükümler Tanrı sözü olan ilâhî bir kitaba dayanır. (...) Yahudilik ve İslâmîyetin Peygamberlik telakkileri de farklıdır. Yahudilere göre peygamberlik babadan oğula geçebilir. Bir peygamber istediği adamı kendi yerine bırakabilir."²⁴

Düşünürümüz Ülken'e göre "kutsal hayatın gereğine göre yaşamak, dinî tapınmalarda bulunmak, dinî harekettir. Bu inancı ve tapınmayı kabul etmemek dinsiz bir davranıştır."²⁵ (...) İslâm dininin esasî beş farzda toplanmış olan mutlak emirlerdir. Bunlar dinin, zamanla değişmeyen inanç kurallarıdır. İslâmiyet bunları kabul ettirmek için kimseyi zorlamaz. Fakat kabul edenlerin onlara mutlak olarak inanmasını ister."²⁶ Düşünürümüze göre "üfrükçüler, büyücüler, cinciler, bakıcılar, falcılar, Allahlık iddiasında olanlar çağdaş dinin, İslâmîliğin düşmanlarıdır. Nitekim aynı tipler ilim zihniyetinin de düşmanlarıdır. Gerçek çağdaş dinin bunları ne derecede reddettiğini, onlarla nasıl savaşacağını anlamak için Kur'an-ı Kerimdeki sâhirlere ve büyücülere ait ayetleri İslâmın onlara şiddetle hücumunu görmek yeter."²⁷

Millî uyanışları dine bağlayarak, "millî uyanışlar dinle çatışma şöyle dursun, kuvvetlerini her yerde kutsal kitabın öz anlamına nüfuzdan almıştır."²⁸ diyen Ülken, haklı olarak, her milletin kutsal kitabını kendi diline çevirmek zorunda olduğunu iddia eder.

²³ A.g.e., s. 232 - 233.

²⁴ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesi*, İst. 1946, s. 10 - 11.

²⁵ Hilmi Ziya Ülken, *50. Yıl*, Ankara 1973, s. 59.

²⁶ A.g.e., s. 59-61.

²⁷ A.g.e., s. 69-70.

²⁸ A.g.e., s. 75

Ortaçağda İslâm milletlerinin çoğu Kur'an'ı kendi dillerine çevirmedikleri için skolastik düşünceye düşmüşlerdir.

Düşünürümüze göre, "İslamiyette saf imanın sarsılması, çok defa zannedildiği gibi, din içerisine karışan ilmi spekülasyondan doğmuş değildir. Denebilir ki o, daha ziyade dinî telakkilerin derinleştirilmesinden, yani hür düşünceden değil, fakat dindarlıktan doğmuştur."²⁹

En büyük kişilik olarak İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'i gösteren filozofumuz "Hz. Muhammet sünnetleri ile, İslâmın evrensel idealinde, bir halk kişiliği vermişti"³⁰ diyor. O, kişiliği şöyle tanımlıyor: "Kişilik, köklerini geçmişten alıp bütün kudretini geleceğe çevirmektir. Gerçekliğe dayanarak hamlesini ideale vermektir. Bu yüzden sosyal ilerleme yalnız kişilik eseridir. Kişilik, kökleri toprağın içine dalmış ve dalları göğe yükselmiş bir ağaç gibidir. (...) Hz. Muhammed çok büyük bir kişiliktir. Çünkü bütün peygamberlerin ruhu onda toplanmıştır. Ve onun imanı, milletlerin sınırlarını aşarak insanlığa yayılmıştır.³¹ (...) Hakîki insan her şeyden önce sağlam ve tabîî bir kişiliktir. (...) İşin doğrusu kişilik, bir ruhî sağlık halidir. Fakat o sağlık, herhangi bir bünye ve mizaç dengesinin eseri olmayıp, uzun bir ruhî gelişme sonucunda kaybolduktan sonra tekrar kazanılan, hatta yeni baştan kurulabilen manevî yapının ürünüdür. (...)"³²

Hakikî adam bir kişiliktir. (...) Hakikî adam çevresine göre özerk, bununla birlikte çevresine bağlıdır. (...) Hakikî adam kendine vergi olan hayatını yaşar. O, önce başkalarına benzemez; ikincisi daima kendi kendine benzer.³³ (...)

Sahte adam hakikatte eksik olduğu halde kendini tam ve olgun kişilik gibi göstermek isteyen insandır. (...) Duyusal manzarasıyla sahte adam bize önce övünme numunesi olarak görünür. O, bütün âlemi kendine indirger. Bencilliği eşyanın ve olayların ölçüsüdür. Bütün hükümleri kendisi için ve kendisine göredir. (...) Kendinde olan şeyi, en yüksek ve biricik gibi göstermek ister. Onca bütün değerler kendisinde toplanmış, bütün meziyetler kendisinde gerçekleşmiştir. Hakikî kişilik değerlerin mihrakı olduğu halde, sahte adam kendinde varolmayan değerlerin mihrakı olduğu iddiasında bulunur."³⁴

Zihni manzarasıyla sahte adamın bir romantik, bir paranoyak olduğunu ifade eden Ülken, bu insanın kendine fazla değer verdiği için sosyal intibaksız olduğunu söyler. Bu tiplere misal olarak da J.J. Rousseau (1712 – 1778) ve Nietzsche (1844 – 1900)'yi gösterir.

Düşünürümüze göre sahte adam aynı zamanda bir garabetsi (maniériste) dir. Bu insan orijinal görünmek ve kimseye benzememek için şekilden şekile girer. Çünkü sahte

²⁹ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesi*, İst. 1946, s. 27.

³⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Humanisme des cultures*, Ankara, 1967, s. 59.

³¹ Hilmi Ziya Ülken, *İnsani Vatanseverlik*, İst. 1998, s. 86.

³² A.g.e., s. 153-154.

³³ A.g.e., s. 159-160.

³⁴ A.g.e., s. 162.

insan kendi varlığına sadık değildir; anlam ve şahsiyetini kaybetmiştir. Bu insan, özellik ve orijinallik kazanmak için her seferinde başka bir sima ile görünür. O, "kimin nüfuzu altındaysa onun rengini ve anlamını almaya, onun gibi konuşmaya, düşünmeye başlar. (...) O kişiliğin hakiki ve normal kuruluşuna sahip olmadığı içindir ki hayalindeki tipleri cebirle, yapma çabalarla, zorla kurmaya çalışır."³⁵

İnsanın şerefine kişiliğiyle orantılı olduğunu vurgulayan Ülken, "insanın şerefi, meziyetlerini en çok geliştiren bir kişiliğe sahip olmasındadır,"³⁶ der.

Düşünürümüze göre "insan manevî varlık olarak, bir değerler dünyası içinde yaşamakta ve bu dünyayı en iptidailerinden başlayarak en ulvilerine kadar mertebelenmektedir. Öyle ise insan bir değerler mertebesi kurmaktadır. Her değer mertebelenmesi bir insan tipine, insan felsefesine karşılıktır."³⁷

Değerler dünyasının din ve imanla ancak geçerlik kazandığını vurgulayan hocamız şu düşünceleri ifade ediyor: "Değerler dünyası, kendisine inanıldığı müddetçe zorunlu, mutlak, bizden bağımsız ve bize hakim görünecektir. Biz kutsallıkları değil, kutsallıklar bizi idare edecektir. Biz Allah'a değil, Allah bize hakim olacaktır. O, bizi kuşatan bütün atmosfer; gerçek âlemimize rengini, anlamını veren ona çevre olan koskoca fanustur."³⁸

İnsanı hayvandan, bitkiden ve maddeden ayıran, insanı bunlara üstün kılan kuvvetler, değerler düzeninin temelini oluştururlar.³⁹ Değerlerin akledilir alanları aşması başka şeydir, akılla ifade edilmesi ise başka bir şeydir.

Düşünürümüze göre "değer, akli aşan varlığın, akılla ifadesidir. Değerlerin değer olması, devamlılığından gelir. Bir anda meydana çıkan ve kaybolan bir eylem, bir şey, değer değil, onun kalp akçesidir.⁴⁰ Değer ömür boyunca gelişen bir eylem, yani bir karakter olmalıdır. Sanat değeri sanatçının karakteri halini almalıdır. Ahlâk değeri ahlâklı adamın karakteri olmalıdır."⁴¹ (....)

Değerde en kötü cihet, değer çabasına karşı ilgisiz olmaktır. Bu, insanın her türlü değerlendirme dışında kalmasından ibaret değersizlik alanını, insanın insan olarak şerefini kaybetmesi demektir. Bütün değerler ortak çözülemezlik kuralına bağlıdırlar. Hiçbir değeri başka bir değer dilinden ifade edemeyiz. Ancak onlar arasında, biricik ortak cihet, bağımsızlıklarıyla birlikte karşılıklı anlayışlarıdır. Her değer kendi alanında ayrı bir ölçüye sahip olmak üzere başka değerleri anlar.⁴² (....) Kötülük menfi değer olarak müsbeti harekete getirdiği halde, ilgisizlik değer in afyonudur."⁴³

³⁵ A.g.e., s. 165.

³⁶ A.g.e., s. 276.

³⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ank. 1958, s. 163.

³⁸ Hilmi Ziya Ülken, *İnsanî Varanesevlik*, İst. 1998, s. 107-108.

³⁹ A.g.e., s. 313.

⁴⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, Ankara tarihsiz, s. 425.

⁴¹ A.g.e., s. 426.

⁴² A.g.e., s. 427.

⁴³ A.g.e., s. 428.

Görüldüğü gibi değerlere ilgisizliğin, değerlerin ve dolayısıyla bir milletin yıkımı olduğunu ortaya koyan Ülken değerini, değişimlere ve yok olmalara rağmen devam eden, dayanan bir güç olduğunu belirtiyor. Ona göre "Üstün manevî değerlerde her şeyden önce faniliği aşmak, sonsuza, hiç değilse devam edene ulaşmak gayesi hakimdir. Dinî, bedîî, ahlâkî değerlerde sonsuzluk, zaman ve değişmeye karşı mukavemet, sarsılmazlık, güvenilirlik şuuru esastır. Bundan başka üstün derecesini dinî değerde gördüğümüz gibi bütün değerlerin müşterek vasfı duyular, hatta akıl âlemini aşan bir varlığa dayanmaktır. (...) Manevî değerlerde mukaddeslik vasfı hüküm sürer. Mukaddeslik ise kendisinin akıl üstü bir bağla bağlandığı aşkın bir âlemle münasebete aittir. Böyle bir münasebeti ne hareket, ne enerji, ne de başka bir tabiat hadisesi veremez"⁴⁴

Ülken'e göre "manevî değerler, ötekilerden daha üstündürler. Bunlar vücuttan ve çevreden ayrı bir alan teşkil ederler. Bu değerler, kendileri için her türlü hayat değerlerini feda etmek gerektiği şeklinde bir apaçıklığa sahiptirler. (...) Bunların kanunları biyolojik kanunlarla icra edilemezler. (...)

Değerlerin katlara ayrılmasında en yüksek basamağı teşkil eden kutsal, tarif edilemez bir değer alanı meydana getirir; onu sezgiyle mutlak objeler halinde kavrarız. Başka her türlü değer kutsal değerlerine göre sembol ödevini görür. Bu değerini doğurduğu ruhî haller itikat, inanç, tapınma, huşû, v.s.dir. Kutsal görevi bir nevi aşk fiili ile kavranır."⁴⁵

Değerin bir veri olmayıp, daha önceden şuurda gerçekleşen bir şey olduğunu, bütün dinlerde ve ahlâklarda, kendini aşmak isteyen şuurun bir fiili olduğunu⁴⁶ söyleyen Ülken'e göre geçicilikten, izafilikten, değişimler halinde olan gerçeklerden kurtulmak isteyen düşünce, "değişmeyene, öze, temele dayanmak istiyor."⁴⁷ Düşünürümüze göre, değerler problemi epistemolojik veya ampirik olmayıp, ontolojik ve metafizik bir problemdir.⁴⁸

Hükümlerle değerler arasındaki ilişkiye de dokunan Ülken hükümleri, olgu hükümleri ve ideal hükümleri olmak üzere ikiye ayırıyor. İdeal hükümleri aynı zamanda değer hükümleridir. Ona göre olgu hükümleri gerçeklik alanına aittir. Gerçek alanı sınırlı, sonlu ve değişkendir. Bu alanda evrensellik ve yetkinlik aramak mümkün değildir. İdeal hükümleri veya değer hükümleri ise ideal alanına, yani gerçekleşmeleri mümkün olan soyut özler alanına aittirler. Bu alan, sınırsız, sonsuz ve yetkindir. Evrenseli bu alanda aramak mümkündür. Yetkinlik fikri bu âlemde gerçekleşir.⁴⁹ Sadece olgulara karşılık olan bir hüküm zorunlu değilken idealle tamamlanmış olguya karşılık olan hüküm zorunlu-

⁴⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ank. 1958, s. 87.

⁴⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Ahlâk*, İstanbul, 1946, s. 99 – 100.

⁴⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Humanisme des cultures*, Ankara 1967, s. 170.

⁴⁷ A.g.e., s. 171.

⁴⁸ A.g.e., s. 190.

⁴⁹ A.g.e., s. 191.

dur. (....) “İdeal hükümleri başka bir yönde duyguya ait olandan, eyleme ve zihne ait olana doğru evrimi ifade eder. İdeal hükümleri geliştikçe ve üniverselleştikçe olgu hükümlerinden uzaklaşırlar.”⁵⁰

Görüldüğü gibi ideal hükümlerini, değer hükümleri olarak kabul eden düşünürümüz, değerleri varlığa atfeden Leibniz (1646 – 1716)’in ve değerleri topluma atfeden Durkheim (1858 – 1917)’in görüşlerini uygun görmediği gibi, “kişilik ferdin hayâtî faaliyetlerinin neticesidir. Tabiat ve toplum ona tabidirler ve onun yansımasından ibaretirler. Değerler aşkın değildir, insandan bağımsız değildir, insanlar tarafından yaratılmıştır,” diyen vitalist teoriyi de yeterli bulmamaktadır. Ona göre “değerler, ne ferdin şuurundaki akislerdir, ne de ferd ruhunun yaradışıdır. Değer, ferd – toplum dediğimiz karşılıklı etki arasında meydana çıkan ve insanla varlık münasebetinin ideal düzenini ifade eden özden başka bir şey değildir.”⁵¹

Ülken’e göre “Uygarlığımızın temelini teşkil eden manevî değerler – bütün bu yeni akımlara göre – duyuları aşan bir temele, bir inanış temeline dayanmaktadır. (....) Sanat, ahlâk, felsefe, hukuk, dil, iktisat, bütün değerler – uygarlığımızda – dinin hükmü altına girmeksizin ve kendi alanlarında bağımsız olarak duyuları aşan manevî varlığa dayanmak zorundadırlar. (....) Uygarlığımız XIX’uncu yüzyılda girdiği inkar ve anarşi buhranından sonra, bütün değerleri bir düzen haline koymuş, bilmenin bağımsızlığını bozmaksızın inanmayı ona temel yapmıştır.”⁵²

Düşünürümüze göre değerlerin dışında kalmak ahlâksızlıktır. Ona göre kişiler arası değer inancının kabulü ile oluşan, kişilerin değer ölçülerine karşılıklı saygı göstermeleriyle ortaya çıkan hoşgörülülük ise ahlaklılıktır.⁵³ Ülken’e göre “ahlâk, bir işi işlemek gerektiği zaman şüphe ve tereddüt içinde kalmamak, vehimlerle, kararsızlıklarla kuvvetini tüketmemektir. Tereddüt eden, vehim içinde kalan, sonunda o işi işlese bile bütün kuvvetini ve asiliğini kaybetmiş olacaktır. (....) Yolun mihnetini bilen insan, olgunluğa ermek için eksikliğe değer verecek, kudrete ulaşmak için zaafı hoş görecektir.

Sabretmek sürekli bir faaliyet içinde sükuna eren ruhun en büyük faziletidir. Sabretmek, bir fiilin, bir sözün, bir fikrin karşısında telaş ve buhran içinde kalmamaktır. (....) Fakat sükuna ulaşan ruh bir işi sonuna kadar dinleyecek, ve bir fikri uygulanışa kadar götürecektir. Karar veren, hoş gören ve sabredenler kitlelerin ruhuna hâkim olacaktır.”⁵⁴

Ahlâkı insanlar arası ilişkilere ait aşkın bir varlık ve değer sahası kabul eden filozofumuz, aynı insanda hem birleştirici, hem de ayırıcı iki kuvvetin mevcut olduğunu kabul eder. Bu iki zıt kuvvet daima birbirine zarar verebilir. “Medenî insanda ahlâk duy-

⁵⁰ A.g.e., s. 193.

⁵¹ A.g.e., s. 194.

⁵² Hilmi Ziya Ülken, *İnsanî Vatandaşlık*, İst. 1998, s. 317.

⁵³ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ank. 1958, s. 278.

⁵⁴ Hilim Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı*, Ankara 1971, s. 130.

gusu ve 'kalp gözü'nün, teknik ve bilginin artması yüzünden tamamen tıkanmış olması mümkün olduğu gibi, iyi bir eğitim neticesinde bu iki kuvvetin ayrı ayrı geliştirilmesi ve 'kalp gözü'nün iyice açılmış olması da mümkündür."⁵⁵

İnsanlar arası ilişki, "ahlâkî varlık" ismi verilen bir aşkınlığa dayanır. "Kişinin kişiye verdiği sözü tutmaya mecbur oluşu, kişinin kişiden ayrıldığı zaman dahi ona güvenebileceği hakkında bir kesinliğe sahip oluşu, hasılı kişilerin birbirine inanışı ahlâklılığın vazgeçilmez şartıdır, ve bu şart ancak kişiler arası münasebetleri kuşatan manevî ve aşkın bir varlığı kabul etmek ve ona inanmakla mümkündür. Onun dışında hiçbir şey insanları birbirine bağlayamaz, veya bağlayan kuvvetlerden hiçbiri devamlı olamaz. İnsanlar onları faydayla, hesapla, korkuyla, veya bir klişeyi gerçek zannetmeden ibaret olan vehimle kabul ettikleri için, bütün bu subjektif ve değişmeye elverişli âmillerle beraber bu bağlantılar da değişecek ve çözülecektir."⁵⁶

(...) Tam tersine Aşkın Varlık mevcut olduğu içindir ki, insanî varlık (şuurlu ve manevî varlık olarak) mümkündür. Ve insanî varlık olduğu içindir ki ahlâkî fiil mümkündür. Aksî halde ahlâkî fiil, inkar edilmiş Aşkın Varlıkla, inkar edilmiş empirik şurun arasında tamamen boşlukta ve sallantıda kalırdı."⁵⁷

Ülken, dinî hakikatin akla kesin olarak aykırı olduğunda ısrar eden Kierkegaard (1813 – 1855)'ın, Kant (1724 – 1804)'a tamamen cephe aldığı dile getiriyor. Kant'a göre dinî hakikatle ahlâkî hakikat birbirine zıt değildir. Dahası ahlâkî ödev duygusu insanı dinî hakikate götürür. Kierkegaard, Kant'ın bu görüşünü, dinî hakikatin mutlaklığının aleyhine gördüğü için dinî değerle ahlâkî değerlerin birbirine karıştırılmasını reddediyor. Kant ve Kierkegaard'ın bu husustaki görüşlerine katılmayan Hilmi Ziya Ülken şöyle diyor:

"Biz bu görüşe katılmıyoruz. Din, en geniş manasıyla Mutlak sezgisidir. (...) Bunun için de dinî sezgide, başka bütün sezgilerin zımnen dahil bulunması gerekir. Din ahlâkî sezgiden çıkarılamaz; tam tersine ahlâkî emir (yani insanî varlık) dinî sezgiden çıkarılabilir."⁵⁸ (...) Kant felsefesi ne yazık ki bu noktada bir sallantı içindedir. İnsan düşüncesine ve değerlerine kazandırdığı çok büyük adıma rağmen, onu bu sallantıdan kurtarmak için, Kant felsefesini, inkar ettiği ontoloji ile tamamlamak lazımdır. Mutlak bir varlık sahası mevcut olduğu içindir ki insanî bir nizam mümkündür. Ve insanî bir nizam olduğu içindir ki ahlâkî fiilleri gerçekleştirmemiz mümkündür ve onlar yalnız bu sayede ütöpik olmaktan çıkarlar."⁵⁹

Düşünürümüzün bu tenkidi öbür âlemi kabul etmeyen, işi sallantıya bırakan Kant için haklı olabilir. Ancak Kant'ın, 18. yüzyıl doğal din akımı ve rasyonalizmi karşısın-

⁵⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ankara 1958, s. 195.

⁵⁶ A.g.e., s. 196.

⁵⁷ A.g.e., s. 226.

⁵⁸ A.g.e., s. 265.

⁵⁹ A.g.e., s. 226.

daki tutumu hesaba katılırsa, onun işi bir sallantıya almadığı ortaya çıkar gibi görünüyor. Öbür âlemde gerçek yargıcın Mutlak Varlık olduğunu kabul eden Kant, her halde o gerçek âlemi bir sayılıya bırakmayacaktır.

Görüldüğü gibi ahlaki bir varsayıma bağlamayı asla kabul etmeyen Ülken'e göre "dinî varlık, yani mutlak içinde, ahlâkî fiilin gerçekleşebilmesi, insanî varlığı mümkün kılar. Fakat insanî varlık ve ahlâkî fiil, dinî varlığı ve mutlakı mümkün kılmaz ve şartlandırmaz. (...) Mutlak sahası insanî sahayı kuşatır. Fakat insanî saha Mutlak sahasını kuşatamaz. (...) Dinî emirler daima insanî değildir; çünkü mutlak mahiyeti icabı "bilinemez"; "Allah'ın hikmeti sorulamaz". O, insan aklının dışında kalır. Bununla beraber bu mutlak emir insan aklı tarafından dinlenir, ifade edilir ve anlatılır; yani aklıleştirilir. İşte iman ile aklın iç içe geldikleri yer burasıdır. Artık burada akıl ve iman birbirine yabancı iki ayrı saha olmaktan çıkmıştır. (...) Dinin ilimden kuvvet aldığı, ilmin de dinî hakikat için ufuklarını açık tuttuğu, bu geniş dünya görüşünde şahsiyet parçalanmasına yer yoktur. Sokratesten (Kant ve Bergson'dan gerçek) Jaspers'e kadar birçok filozoflarda bu geniş terkibin başarılı merhalelerini görüyoruz."⁶⁰

Düşünürümüze göre dinî hükümler de ahlâkî hükümler gibi bir yönüyle duyu verilerine ve dünyaya, başka bir yönüyle Aşkın Mutlak Varlık'a aittirler. Aşkın Varlık, bütün âlemi kuşatan ve ancak manevîliğimiz vasıtasıyla ilişki kurabildiğimiz sonsuz Varlık'tır. Bu varlık temsil ve ifade edilemez; O'nu varlığımızı kendisine borçlu olduğumuz, âlemin kuşatıcısı; maddenin, hayatın, şuurun kendisiyle var olduğu Varlık olarak düşünebiliriz. Kant'tan mülhem olarak Ülken, düşüncelerini şöyle devam ettiriyor: "Bu tarzda tasavvur ettiğimiz Mutlak Varlık'a ait hükümlerimiz de mutlaklardır. Buna, "ilâhî emre itaat etmelisin!" veya "o tarzda hareket et ki, hareketin ilâhî varlığa uygun olarak mutlak olsun!" diyebiliriz. Öyleyse ahlâkta olduğu gibi dinde de bir yanda mutlak emir, öte yanda şartlı emir vardır. Asıl dinî değer, mutlak emir sahasına aittir. Ahlâkta Nouméne, yani öz mutlak sahasına ait mutlak emir ve duyular sahasına ait şartlı emir olduğu gibi, (...) dinde de mutlak sahasına ait "mutlak ilâhî emir"le, mecazî anlamda olmak üzere duyular sahasına ait "şartlı ilâhî emir" vardır."⁶¹ (...)

Hasılı Allah sonsuz imkanlar sahasıdır. İçkin varlığın ve dünyanın kendi kendine yetmez oluşu, onun Aşkın Varlıkla, Sonsuzla, bütün sıfatlarını yalnız menfi olarak tespit edebildiğimiz "İfade Edilemez" Varlık'la kavrayabiliriz. Mutlak Varlık bilinemez, anlaşılabilir, inanılır. İnsanı yalnız Allah'a nazaran kavrayabiliriz. Allah'ın ispatı için yapılan bütün mantık gayretleri boşuna olduğu kadar, Allah'ın yokluğunu ispat için yapılan bütün mantık gayretleri de boşunadır. Fakat biz kaçınılmaz bir surette Mutlak'a bağlıyız ve O'nun tarafından çekilmekteyiz. İnsan yalnız Aşkın Varlık olduğu için vardır."⁶²

⁶⁰ A.g.e., s. 266.

⁶¹ A.g.e., s. 269.

⁶² A.g.e., s. 273.

Görüldüğü gibi her şeyin varlığını Allah'a atfeden düşünürümüze göre, daha önce de belirttiğimiz gibi, tek Tanrı'cı ve insanîyetçi dinlerin en üstünü İslâm dinidir. İslâm dini laik bir dindir, diyen Ülken bu hususta şu ayetleri delil gösterir: "Sizin dininiz size benim dinim banadır" (Kafirûn: 6); "Dinde zorlama yoktur." (Bakara 256); "Senin görevin yalnız bildirmeden ibarettir." (Nahl suresi: 82)⁶³

Düşünürümüz laikliğin tanımını ise şöyle ifade ediyor. "Laiklik dini inançla devletin ayrılması, yahut dinin devlet işlerine karışmaması, devletin de dinî inançlara karşı aynı saygıyı ve vicdan hürlüğüne göstermesi demektir. (...) Kutsal hayatın gereğine göre yaşamak, dinî tapınmalarda bulunmak, dinî harekettir. Bu inancı ve tapınmayı kabul etmemek dinsiz bir davranıştır."⁶⁴ Düşünürümüz İslâm dinin esasının beş farzda toplanmış olduğunu, bu beş farzın hiçbir zaman ve mekanda değişmeyeceğini, İslâmiyeti kabul eden kimsenin bu ilkelere kesin olarak inanmasının gerektiğini haklı olarak belirtiyor. Bu farzlar dinin temelini teşkil etmektedir. Ülken'e göre "bu farzların dünyaya ait işlerle ilişkisi yoktur. Evlenme, boşanma, miras, çocukların hakkını tanıma, suçluyu cezalandırma v.b. gibi hukukî fiiller dünyaya aittir. (...)

İslâmiyet mutlak dinî emirler (Farzlar) ile hukukî kuralları ayırmak suretiyle temelinde laikliğe zemin hazırlamış, hukukî kurallar sonradan Kur'an'a, Peygamberin sözlerine (sünnet) dayanmak üzere sistemleştirilmiştir ki, bunlar fıkıhın "muamelat" adıyla toplanan önemli bir kısmını teşkil eder.⁶⁵ (...) İslâmî farzlar ile hukukî hükümler ayrı iki saha meydana getirir. Birinciler dinin mutlak ve değişmez temelidir. İkinciler Allah'ın buyruğu olmakla beraber ihtiyaca göre yeni şekillerde yorumlanmağa elverişlidir. Bundan dolayı İslâm dini esasında mutlak emir alanı ile hukuk alanını ayırmış ve laikliği Kur'an içinde ifade etmiştir."⁶⁶

Sonradan "muamelât" ismi altında toplanan hükümler için "bunları sonrakiler 'muamelât' adı altında toplamışlardır. Fakat medenî hukuk, ceza hukuku ve başka hukuk dallarını meydana getiren bu hükümler farzlardan değildir,"⁶⁷ diyen hocamızın bu görüşü, eleştiriye açık olmakla beraber Kur'an gerçeğine de uymaz gibi görünüyor. Çünkü Kur'andaki bütün ayet ve hükümler zorunluluk yönüyle birbirine eşittir. Namaz, oruç, hac, zekatla ilgili ayetlerdeki emirleri yaşamak nasıl zorunlu ise, Kur'an'ın diğer ayetlerinin emirlerini aynı şekilde yaşamak da Müslüman için zorunludur. Kur'an'daki bütün emirler inanan bir kimse için birbirine eşittir.

Ülken ahlâkî davranışlarda, bazen K.Kerim ayetlerini ölçü alarak, ona uyulmamasını çelişki kabul etmektedir. O, Kur'an-ı Kerim'in, "Ey iman edenler, yapmadığımız şeyi niçin söylersiniz" (Sâf suresi ayet: 2), "Onlar yapmadıkları şeyleri söylerler" (Şuara

⁶³ Hilmi Ziya Ülken, *İnsanî Vatansverlik*, İst. 1998, s. 62.

⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken, *50. Yıl*, Ank. 1973, s. 59.

⁶⁵ A.g.e., s. 61.

⁶⁶ A.g.e., s. 62.

⁶⁷ A.g.e., s. 64.

suresi ayet: 226) hitabına muhatap olanları, yani "halka büyük vaadlerde bulunduğu halde hiçbirini yapmayan demagog hatipleri"⁶⁸ suçluyor.

"Züht mü'mini Allah'a götürdüğü gibi, adalet de en büyük ideal olan insanı hürlüğe götürecektir. İbadeti terk eden için nasıl dinî inancın yolu kapanmışsa, adâleti terk eden için de hürriyet ve insanlığın yolu büsbütün kapanmıştır,"⁶⁹ diyen Ülken'e göre, "Allah'a varmak için Allah aşkı gerekir."⁷⁰

Niçin faziletli insan çıkmıyor? Sorusunu soran düşünür şöyle cevap veriyor: "Çünkü feday-i nefsi bütün değerlerin üstünde bir değer gibi gösteren iman doğmamıştır. Herkes huzur içinde yaşarken, kendi huzurunu eliyle bırakmayı telkin eden fikir gelmemiştir. Ne zaman büyük insanlar doğar ve aramıza kitaplarını getirirlerse; cüretler, feragatler ve hakîki fedailer onların ardından gelecektir."⁷¹

Görüldüğü gibi büyük insanlara son derece değer veren Ülken, büyük insan ile büyük adamı mukayese ediyor. Ona göre "büyük insan büyük doğan değil, fakat kendi kendisini yaratarak içinde devrimler geçiren ve mertebeleri aşa aşa birliğe ve kemale ulaşan insandır. Gözlerini açınca kendisini sultan görenlerin büyüklükle bir ilişkisi yoktur. Büyüklük varlan menzilde değil, çekilen mihnette, yapılan cehttedir."⁷² (....)

Büyük insan manevî varlığı geliştirerek insanlığı, kendi nefsini feda ediş sayesinde gerçekleştiren insandır. Büyük insan imanın yaratış kudretiyle gelişen insanlığın sembolüdür. Peygamberler, velîler, hakîmler, kahramanlar, büyük fikir ve ideal şehitleri, fikir yolunu açanlar büyük insanlardır.

Büyük adam, iman gücünden mahrum olmamakla beraber, tabiat güçlerinin, iç güdülerin, zeka ve kurnazlığın, kaba enerjinin kudretiyle başarı kazanmış olan insandır. (.....)

Büyük adamlar insanlığın üzerinden geçen fırtınalar, kasırgalar gibidir. Kitleleri yerinden oynatır, iradeleriyle hadiselerle hükmeder görünürler. Fakat kasırğa geçince her şey eski haline döner; yalnız onların, tamiri çok güç olan tahripleri kalır.

Eğer tarih boyunca insanlık, Aşkın Varlıktan aldığı kuvvetle fasılasız büyük insanları yetiştirmemiş olsaydı bu ikincilerin tahrubini düzeltmek imkansız olurdu. Tarihi büyük insanlar geliştirir. Her çağ onların "feday-ı nefis"leri sayesinde bir önceki çağdan daha verimli daha kuvvetli olmuştur.⁷³ (.....)

Bencillik, menfaat hırsı ve çıkar amacıyla bir araya gelenlerin arasında asla hakikî dostluk meydana gelmez. Bu şekildeki insanlar, menfaatleri çakıştığı an en vahşî kurtlar gibi birbirine saldırırlar. Riya ile yüze gülenleri, acı sözle hakikati söyleyenlere tercih et-

⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlakı*, Ankara 1971, s. 158.

⁶⁹ A.g.e., aynı yer.

⁷⁰ A.g.e., s. 173.

⁷¹ A.g.e., s. 191.

⁷² A.g.e., s. 132.

⁷³ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ankara 1958, s. 276.

memelidir.⁷⁴ “Fedayı nefis ne kadar büyükse, eser o derece muazzamdır. Ruhun çabası ne kadar kuvvetli ise ahlâkın binası o derecede kuvvetli olacaktır.”⁷⁵ diyen düşünürümüz, insan olmayı ruh inkılabı geçirmeye, küfürden sonra imana gelmeye, kendinden geçtikten sonra tekrar kendine dönmeye de bağlıyor.

Dinde önemli bir yer işgal eden ruh sağlığının ehemmiyetini ifade ederken Ülken şöyle diyor: “Ruhun yıkılışından doğan ahlâkî belâlar tembellik, sabırsızlık, ilgisizlik ve korkaklıktır. Ruhun saldırısından doğan ahlâkî belâlar dedikodu, yalan, kibir, kin ve zorbalıktır.”⁷⁶ Ruhun yıkılışı ile meydana gelen belâların başında tembellik gelmektedir. Tembellik, ruhun gündün güne eriyerek, büyük işler karşısında tüm şevk ve heyecanını kaybetmesidir. Tembellik kör kuvvete esir olmaktır. “Tembellik işten nefret etmektir. Yerinden kımıldamamak, yarını düşünmeme, ruhun daima kendini aşan kudretini söndürerek hayvanlar gibi yaşamaktır. (...) Tembellik, bir veba salgını gibi bulaşır. Ondan korununuz! Tembelin yanında oturmayın, onunla yol arkadaşı ve sohbet arkadaşı olmaktan kaçınınız. Onu asla dinlemeyiniz: İçindeki ışık sönmüştür. Burnunun dibini görme-yecek kadar gözleri kapanmıştır.”⁷⁷

Tembelliği belâların anası kabul eden hocamız, fuhuşun, kumarın, piyango- nun ve faizciliğin tembellikten doğduğunu haklı olarak ortaya koyuyor. Ona göre fuhuş içtimâî bir belâdır. “Kadının büyüülü ve kutsal bir varlık olma değerini kaybettiği bütün cemiyet-lerde fuhuş, gelişmeye başlayan bir hadisedir. (...) Kadın ister dindar bir memlekette, ister bütün dinî ve kutsal inançları aşmış olan cemiyette yaşasın; çalışmadan, emek sarf etmeden kazanmada, vücudunu âlet olarak kullanırsa fuhuş yapmıştır. (...)

Fahişe yalnız kendini değil, insanlığı alçaltandır. Fuhuş kadının hür ve eşit kişiliğine en büyük hakarettir. (...) Fuhuşa düşmek ne büyük ahlâk düşkünlüğü ise onu beslemek ve beş dakikalık zevk için ona cüret etmek de o kadar büyük düşkünlüktür.”⁷⁸

Tembellikten doğan sosyal belâlardan bir diğeri olan kumar, Ülken tarafından şöyle dile getiriliyor: “Kumar zevk ararken belâyâ esir olmaktır. (...) Kumar can sıkıntısını öldürmek için zorla düşkünlük yaratmak, ve düşkünlükle insanlığın hem ruhu, hem mad- desinde en büyük gediği açmaktır. Kazanırsa insanı çalışmadan yaşamaya, cemiyetin sırtından geçinmeye sevk etmektir. Kaybederse, insanı ye’se, hüsrana, cinayet ve intihara sürüklemektir. Her iki halde de insanı kadere, talihe esir etmek, tesadüflerin hükmü altında bırakmaktır. En küçük emek sarf etmeden “talih” şeytanının elinden hazineleri alan, yalnız nefsi için değil, fakat cemiyeti için en büyük belâdır.”⁷⁹

Tembelliğin doğurduğu sosyal belâlardan “piyango” ise şöyle ifade ediliyor: “Pi-

⁷⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlâkı*, Ank. 1971 s. 195.

⁷⁵ A.g.e., s. 132.

⁷⁶ A.g.e., s. 203.

⁷⁷ A.g.e., s. 204.

⁷⁸ A.g.e., s. 231-232.

⁷⁹ A.g.e., s. 233.

pyango, başka bir biçimde hayatını talih ve tesadüfe bırakmak demektir. Piyango, bir türlü kurtulamadığımız miskinçe yaşamaya bir de hayal tuzağı kurarak bizi köleliğe götürmektedir.

Piyangoda kazanan, çalışmadan elde edilmiş servetin kıymetini bilmeyecek; kazanamayan talihine lanet ederek kara fikirler içinde ezilecektir. (...) Gayretsiz kazanılan servetin eşitsizliği uçurumların en kötüsüdür. Piyango, talihliye haksız servetler dağıtırcen, on binlerce çaresiz miskini bir hayal içinde yaşatacak, ömrünü bir "devlet kuşuna" bağlayan iradesizler sürüsünü yaratacak, cemiyette parazitler yetiştirmeden başka bir iş görmeyecektir."⁸⁰

Tembelliğin neden olduğu diğer bir sosyal belâ da şöyle naklediliyor: "Faizci, elindeki serveti üretici kılmak şöyle dursun; yerinde kıyılatmadan, parayı işletmeden, onu cemiyete faydalı hale getirilmeden, kazanmak isteyendir. (...) Faizci ve murabahacı (tefecî) (...) parasını ucunda zehirli yem olan bir olta gibi kullanır. Acz içinde, muhtaç birini ele geçirdiği zaman varını yoğunu emip bitirinceye kadar gider. (...) Borcu olan ve borcunu ödemekte güçsüz kalan, faizcinin kölesidir. Onu bir uşak gibi kullanır. (...) Faizci yalnız hakka tecavüz eden ve tembellik içinde kazanan değil, aynı zamanda borçluyu ezen ve böylece elindeki göz kamaştırıcı tuzakla kişiliklerin bağımsızlığına zincir vuran insandır."⁸¹

Ruhun yıkılışından doğan sosyal belâları yukarıdaki şekillerde belirtmeye çalışan Ülken, ruhun saldırışı hakkındaki bazı görüşlerini de şöyle belirtiyor: "Dedikodu bir kazandır ki kaynayınca ondan yalan çıkar. Yalan bütün kötülüklerin anasıdır. (...) Yalan bir zehirdir ki söyleyenle kabul edeni aynı zamanda öldürür. Onu kaldırmak bütün şerirleri yok etmek ve onu saklamak bütün fenalıkları beslemek demektir. (...) Yalan, aczin kudret önündeki silahıdır; noksanlığın olgunluk karşısındaki dayanağıdır. (...) Yalan her zaman birliğin düşmanıdır."⁸² Yalan suçu fazilet gibi göstermek, günahı bir kutsal perde altında saklamaktır. Hiçbir bahane ile onu meşru göstermek, ona değer vermek caiz olmaz.⁸³

Yalan toplumda birtakım belâlara sebep olur. Bunların başında "imansız ilim" gelir. Düşünürümüze göre, "asla inanmadığı şeyleri telkin eden, vaaz ettiği şeylerin daima aksini yapan, ilmi bir süs ve bir zeka oyunu haline getirip hayatın düsturunu onunla ilgisiz bırakan insanın ilmi, varlığı yoksunluğundan çok daha kötü olan 'imansız ilim'dir. (...)

İlim yalnız fiil (action) içindir, ahlâklı siyaset içindir. İmana kalbolmayan, Fiile geçmeyen, ahlâk için temel olmayan ilmin bir dakikalık zahmete değer yeri yoktur."⁸⁴ Haksızlığı hak diye göstermek ve rüşvet de yalanın doğurduğu sosyal felaketlerdendir.

⁸⁰ A.g.e., s. 234-235.

⁸¹ A.g.e., s. 235.

⁸² A.g.e., s. 213-214.

⁸³ A.g.e., s. 215.

⁸⁴ A.g.e., s. 235-236.

Düşünürümüzün üzerinde önemle durduğu bu konular İslâm dinin ortaya koyduğu esaslardan bazılarıdır.

Hocamız Hilmi Ziya Ülken'in düşünce seyrinde bazı değişmelerde olmuştur. Bu durumu değişik eserlerindeki ifadelerinde açık olarak izlemektediriz. Düşünürümüz 1946'da yayımladığı "Ahlâk" isimli eserinin önsözünde, bu eserin hangi bölümünde kimlerden faydalandığını belirttikten sonra şöyle diyor: "Fakat bütün bu müracaatlar veya tetkikler beni, bu muhtelif meseleler arasında uzlaşmaya götürmedi. Nerede kendi fikrimi teyit edecek bir delil buldumsa aldım, nerede onu aydınlatacak bir misal gördümse bunu kendi hesabıma kullandım. **Fakat bütün bunlarda hedefim daima ahlâki tecrübeyi naturalist diyalektike göre tetkik etmeden ibaretti.**"⁸⁵

Bu şekilde 1946'daki ahlâk anlayışını ortaya koyan düşünür, 1958'de yayımladığı Felsefeye Girişin ikinci cildinde **naturalist insan telakkisini eleştirir**. İnsan seçme, tesis edebilme, bir şeyler yapabilme güçlerine sahip olduğu için sorumludur. "**Fakat ne başka insanlar ne de kendisi onun son mahkemesi değildir. Çünkü insan bütün güçlerini ne tabiatın almaktan, ne de kendi yaratmaktadır.**"⁸⁶ (.....)

İnsan tabiatla açıklanamayacağı gibi, yalnız başına kendi kendisiyle de açıklanamaz. Aşağı üstünü izah edemez; ancak üstün aşağıyı izah edebilir."⁸⁷ Allah olmazsa insanın anlaşılması mümkün değildir. İnsana bilgi ve imanı sağlayan da Allah'tır. "İnsanın kuvveti imandan gelir. İnsanın kendi üzerinde, başka insanlar üzerindeki hakimiyeti bu kuvvetin neticesidir. Bu hakîmiyetin ilk adımı arzularına dizgin vurma şeklinde dinî yasaklarda, tabularda başlar."⁸⁸

Ülken'e göre insan, iki alemle karşı karşıyadır: Biri **Emr**, Kant'ın tabiri ile **numen**, diğeri **halk** veya Kant'ın deyişi ile **fenomen**. "İnsan aklı **emr**'i veya **numen**'i değil ancak **halk**'ı veya **fenomen**'i kavrayabilir. Mutlak olan Vahyin emirleri **halk** âlemine değil, **emr** âlemine aittir. Bu âlemle yalnız Peygamberler temasa gelir."⁸⁹ İnsan ruhu ile **emr** bedeniyle **halk** âlemine aittir; dolayısıyla **Emr** âleminde gelen esasları olduğu gibi kabul eder. Halk âleminde ancak icraat yapabilir.

Düşünce seyrindeki bazı değişmeleri belirtmeye çalıştığımız hocamız, Marx (1818 – 1883)'in, "din halkın afyonudur. Dinin tenkidi her türlü tenkidin ilk şartıdır. İnsan dini yapar, din insanı yapmaz. (...) Dinin kalkması onun hakiki saadetinin icabıdır," gibi görüşleriyle; Engels (1820 – 1895)'in "din insanı ruhca fakirleştirir. Tersine kültür kuvvetlendikçe din zayıf düşer. (...) Din kütleleri köleleştiren vasıtaadır,"⁹⁰ gibi görüşlerini eleştiriyor. Marx, Engels ve tilmizlerinin din hakkında yaptıkları eleştirilerin, hiçbir esaslı tetkike dayanmayan peşin hükümler olduğunu söyleyen Ülken şöyle diyor: "Tari-

⁸⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Ahlâk*, İst. 1946, s. IV.

⁸⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ankara 1958, s. 274.

⁸⁷ A.g.e., s. 275.

⁸⁸ A.g.e., s. 276.

⁸⁹ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesine Giriş I*, İst. 1954, s. 69.

⁹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, İst. 1981 s. 63, 64.

hî materyalistlerin dinden bahsedikleri objektif ve tarafsız ilim vasfından mahrumdur. Dinin "afyon" olduğunu söylerken tarihin her devrinde birtakım insanların kendi çıkarları için idealleri sürdükleri ve onunla halkın zihnini uyuşturduklarını kastediyorlar. Bu iddia her bakımdan yanlıştır:

1- Din, yalnız dindarlar ve teologların görüşlerine göre değil, bütün etnologlar, sosyal antropolog ve sosyologların incelemelerine göre de, insanlık kadar eski tarihi olan ve bütün insan cemiyetlerini kuşatan bir inanış, duyuş ve idrak ediş çevresidir. O sunî olarak insanlar tarafından icat edilemez.

2- Dinde merhamet, vâid ve ümidin rolü olduğu kadar; şiddet, ceza ve korkunun da rolü vardır. Bütün dinler hukûkî ve ahlâkî müeyyidelerin görmekte oldukları rolleri ve hizmetleri görmüşlerdir. Bu bakımdan onların insanları hayal ile avuttuğu, uyuşturduğundan bahsetmek yanlıştır.

3- Dinlerin ısrar ettikleri manevî hakikat yalnız, onların iddiası değildir. Bu nokta üzerinde dinle ilgili olmayan birçok ahlâk sistemleri, felsefeler, ilim adamları da durmuşlardır. Bunların kendilerini *Laique*, hatta 'hür düşünceli' diye ilan etmelerine rağmen, üzerlerinde mutlaka din tesirleri bulunduğu inat etmenin hiçbir ilmî değeri yoktur.

4- Dinlerin bazen, siyaset adamları veya Makyavelciler elinde âlet olarak kullanıldığı olmuştur. Bunun için din adına yapılan kıtalleri (öldürmeler), zulümleri, müsamahasızlıkları, inquisitionları saymak yeter. Fakat bu hal geçicidir. Dünya yüzünde hileci ve zalim insanlar buldukça, her ideali, her kanaati, ellerinde oyuncak olarak kullanmaları mümkündür."⁹¹

Ülken'e göre dinlerin "afyon" kelimesiyle tanımlanmasının yanlışığ, dindar insanların "inançları uğrunda hayatlarını feda ettikleri, en büyük kahramanlıklar ve cür'etler gösterdikleri en yüksek ahlâkî hareketleri yaptıkları zamanlar düşünülecek olursa"⁹² açık olarak ortaya çıkar. Bu nedenle tarihî materyalizmin dinler hakkında yaptığı tahli- lin gerçeğe hiçbir ilgisi yoktur.

Düşünürümüze göre, tarihî materyalistlerin dinin kaynağının burjuvazi, dinsizliğin kaynağının ise proleterya olduğu iddiası da yanlıştır. Çünkü burjuvazi arasında laique, dinsiz, hür düşünceli insanlar olduğu gibi, proleterya arasında da birçok dindar insanlar bulunmaktadır. Bunun gibi P. Laforgue (1842 – 1911)'ın, büyük beşerî dinlerin kapitalizm mahsulü olduğu iddiası da yanlıştır. Büyük dinlerden İslâmiyette, sermaye birikiminin hiç yeri yoktur. Bu bakımdan İslamiyeti, sosyalizm olarak nitelendiren materyalistler dahi vardır.⁹³

⁸⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Ahlâk*, İst. 1946, s. IV.

⁸⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ankara 1958, s. 274.

⁸⁷ A.g.e., s. 275.

⁸⁸ A.g.e., s. 276.

⁸⁹ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesine Giriş I*, İst. 1954, s. 69.

⁹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*, İst. 1981 s. 63, 64.

⁹¹ A.g.e., s. 69.

⁹² A.g.e., s. 70.

⁹³ A.g.e., s. 71-73.

Marksistlerin, "din insan ruhunu fakirleştirir," gibi sözlerinin psikolojik bir anlama sahip olmadığını iddia eden düşünür şu ifadeleri kullanıyor: "İnsan cemiyetlerinin yarattığı birçok büyük eserler ve birçok manevî değerler dinlerin içerisinde doğmuştur. (...) Dinî hayat insanların bütün kolektif ruhî hayatını, üstün manevî değerlerini beslemektedir. (...) Dinin kuvvetli devirlerinde, kültürünün zayıf olduğu söylenebilir mi? böyle bir iddia medeniyetlerin gelişmesinden haberdar olmamaktır. San'at, hukuk, ahlâk birçok medeniyetlerde dinle birlikte gelişmemiş midir? İlim zihniyeti daima dinin düşmanı mıdır?"⁹⁴

Ülken'e göre gerçek ilmî zihniyet insanı dine götürür. İlim geliştikçe insan oğlu acini daha iyi anlıyor. "Eskiden bilgimizin sınırını tecrübemizin kifayetsizliğine, bilme vasıtalarımızın zayıflığına bağlıyorduk. Tecrübelerimiz arttıkça, araştırma vasıtalarımız mükemmelleştikçe bugün bilinmeyen şeyler yarın bilinecektir diyorduk. Vakıa ilmin sürekli ilerlemesi de bu cesaretimizi artırıyordu. Hele son 35-40 yıl içinde keşiflerin hızlı artışı bu eski kanaati bir bakımdan sağlamlaştırmıştır denilebilir. Fakat bu sağlamlaşma yalnız görünüştedir. Çünkü ilmimizin genişlemesi varlıklar arasındaki uçurumları doldurmuyor; mekanik alandaki bilgimizi kendi istikametinde derinleştiriyor, yani prensipleri bilinen şeylerden bugün pratik neticeleri çıkarma imkanını temin ediyor. Ne maddeden hayat, ne hayattan şuur, ne şuurdan cemiyet veya ruh yapmağa muktediriz, ne de bu varlık uçurumlarını nazarî olarak olsun, dolduracak açıklamaları yapmağa. Tam tersine, bu ihtisaslar karşısında acimizi daha iyi anlıyoruz. Fizik alanında araştırma vasıtalarımız, tetkik aletlerimiz mükemmelleştikçe, daha gay-i muayyen bir hâl aldığımızı Heisemberg göstermiştir. Aynı gizemliliğin biyolojide de mevcut olduğunu görüyoruz. (...) Hasılı bilgimizin sınırları vasıtalarımızın eksikliğinden değil, olayların mahiyeti icabı bize mukavemet etmesindedir. Bundan dolayı da genetik muayyen sınırlar içinde işleyen bir teknik olarak kalmaya mahkumdur, ve asla insanı bütün olarak açıklayamaz."⁹⁵

Bu şekilde ilmin aciz kaldığı noktaların varlığı, insanı, imanı ve dini kabule kendiliğinden zorlar. "Dini, muvazenesiz insanın benlik şuurunu" saymanın ilimle hiçbir ilgisi olmayan, subjektif bir peşin hüküm olduğunu belirten Ülken'e göre "İnquisition veya müsamahasızlık devrinde bazı din adamlarının gösterdiği fanatizmi, bütün dinî hayata yaymak aynı derecede fanatizmdir."⁹⁶

İslâmlıkta Peygamberin, ilk halifelerin hayatlarındaki tevazu, içtimâî adaleti ne derecede tatbik ettiklerini göstermektedir. Bu ideal adalet sonraki halifelerin hayatında devam etmediyse sebebini İslâmlıkta değil, imparatorluk kuran ve İran'a halef olan Arapların içtimâî hayatlarında aramalıdır."⁹⁷

Düşünürümüze göre 9 - 15inci yüzyıllar arasında elde ettiği üstünlüğü her tarafta kaybetmeye başlayan İslâm âlemine karşı, batı dünyasına zafer temin eden hadiseler üç hamle ile gerçekleşmiştir:

⁹⁴ A.g.e., s. 75.

⁹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş*, cilt II, Ank. 1958, s. 94 - 95.

⁹⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, İst. 1981, s. 77.

⁹⁷ A.g.e., s. 89.

- 1-Haçlı seferleri,
- 2-Misyonerlik,
- 3-Emperyalizm.

Bu üç hamle ilişkisini Ülken şöyle açıklıyor: "Birincisi başarısız kalmış ve yerini ötekilere bıraktıktan beri, misyonerlik manevî, emperyalizm maddî sahada onun yarım teşebbüsünü fiile çıkarmışlardır. Bu iki cereyanın ilmî sahada faydalandıkları bir yardımcı daha vardır ki o da orientalisme (şarkiyatçılık)'tır. Nadiren hasbî ilim araştırması şeklini alan bu bilgi sahası çok defa misyonerlere ve emperyalistlere fikrî malzeme vermiş, şarka daha kolay nüfuz veya idare çarelerini göstermiştir.⁹⁸ (...)

İncil ve Tevrat'ın Yakın ve Orta Doğu dillerine tercümesi, İslâm'a karşı Hıristiyanlığın açtığı manevî haçlı seferleri faaliyetinin zamanımıza kadar uzanan en mühim safhalarını teşkil eder. Misyonerlerin yetiştirilmesi şark dillerini kurmak suretiyle başlamış, sonradan mukaddes kitap tercümelerini yaymak suretiyle genişlemiştir.⁹⁹

Ülken'e göre misyonerlik faaliyetleri 13üncü asırda, Dominicain'ler ve Fransiscain'ler tarikatları ile başlamıştır. Bu Hıristiyan tarikatlerin amacı, Hıristiyan olmayan kavimleri, bilhassa Müslümanları Hıristiyanlaştırmaktır.¹⁰⁰ Bu ilk teşebbüslerden sonra misyonerliğe daha esaslı bir şekil veren Raymond Lulle (1235 – 1315) olmuştur. (...) 25 yaşında Majorque kralının sénéchal (hâkim)'i olan Raymond Lulle, "bundan sonra bütün ömrünü Hıristiyanlığı yaymak için İslâm dünyasında tetkiklerle geçirdi. (...) Belegatte Kur'an'ı aşmak ve Müslümanlara, Kur'an'ın bir insan eseri olduğunu isbat etmek maksadıyla. *Allah'ın yüz adı (Cent noms de Dieu)*'ni yazdı. Fakat bu kitap M.A. Palacios'nun gösterdiği gibi Muhyiddin b. al – Arabî'nin *Esma'-al-husna* adlı bir risalenin adaptation'undan başka bir şey değildi".¹⁰¹

Düşünürümüze göre R.Lulle, manevî haçlı seferlerini başlatabilmek için 1294'de Papa V. Celestin (1215 – 1296)'e, 1296'da Papa VIII. Boniface (1235 – 1303)'a ve 1311'de de V. Clement (? – 1314)'in başkanlığında toplanan Viyana konsiline başvurmuştur.¹⁰²

Henry Martyn (1871 – 1812), Pfander, Bruce (1730 – 1794), Samuel Marinus Zwemer (1867 – 1952) gibi misyonerlerin yazdıkları saldırı ve polemik kitapları "dinler arasında husumeti artırmak ve zaten fanatik olan halkın İslâm aleyhinde yanlış fikirlerle beslenerek, fanatizmi büsbütün artırmaktan başka hiçbir faydası olmamıştır".¹⁰³

⁹⁸ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesine Giriş I*, İst. 1954, s. 128 – 129.

⁹⁹ A.g.e., s. 157.

¹⁰⁰ A.g.e., s. 151.

¹⁰¹ A.g.e., s. 152.

¹⁰² A.g.e., s. 153.

¹⁰³ A.g.e., s. 160.

Résumé

La conception religieuse de Hilmi Ziya Ülken

Initiation à la religion se réalise avec la foi. La foi est un act libre du cœur, elle est l'engagement de l'homme à Dieu. Savoir et penser ne peuvent pas être égales à croire. Parce qu'on n'arrive qu'à l'Être Transcendant avec croire alors que se voir et penser restent dans les choses limitées. La foi d'Être Transcendant qui ne peut concevoir qu'avec les sentiments et la pensée fait naître la religion. La religion n'est pas l'adversaire de la science, inversement elle la commende.

L'homme ne peut être connu que par la grâce de l'Être Transcendant. Si Dieu n'existait pas la morale et la société n'auraient pas un sens. La personnalité ne peut se réaliser qu'avec une foi saine. En ce sujet le modèle est Mahomet. La personnalité rend nécessaire certains valeurs. L'indifférence aux valeurs dégrade l'homme. La décadence des valeurs anéantit la morale. La confiance entre les individus est la condition nécessaire de la moralité. Cette condition n'est possible qu'avec accepter un Être Transcendant.

Le santé de l'âme occupe un lieu important dans la religion. Avec la décadence de la santé d'âme naît les fleaux suivants: la paresse, l'impatience, l'indifférence et la poltronnerie.